

Bolşevik İktidarından Önce Geleneksel Kırgız Aydınları*

Ebubekir GÜNGÖR*

Özet

Sovyet iktidarından önce Kırgızların siyasi ve toplumsal hayatının şekillenmesinde etkili olan bir aydın zümresi mevcuttur. Kırgız geleneksel aydınları arasında söz ustaları olarak, Manasçılar ön saflarda yer almaktadırlar. Ancak bunlar eserlerini yazıya geçirmeyip, sözlü eser verdikleri için günümüze, kaynaklar kısıtlı olarak ulaşmıştır. Kırgız halkının benliğinde öyle yer etmişlerdir ki, Sovyet döneminde onlara ait hikaye, şiir ve siyasetname tarzında sözlü bilgilerin bir kısmı toplanmıştır. Kırgız toplumsal ve siyasi yaşamında XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar etkili olan geleneksel şair aydınlar, halkın yaşamsal anlayışının şekillenmesinde, yine halkın tarih ve kültürel değerlerinden aldıkları kaynak ile rehber kişilikler olmuşlardır. Temel görevleri danışmanlık olan bu şairler, şiirleri ile halka; bilgi, tecrübe ve düşünceleri ile siyasi erklere yol göstermişlerdir. Böylece siyasi ve kültürel hayatta belirleyici rol oynamışlardır. Halk arasında yetişen şairlerin bir kısmı mektep ve medreselerde eğitim almış, beyler arasında veya idareler arasında elçilik yapmışlardır.

Anahtar Kelimeler: *Kırgız tarihi, akın, Manasçı, Aydınlar.*

Traditional Kyrgyz Intellectuals Before The Bolshevik Revolution

Abstract

Kyrgyz people had an influential intellectual class before the Soviet rule and this class played a significant role in shaping of the Kyrgyz political and social life. Manas tellers were among the traditional

* Bu makale, Bozok Üniversitesi BAP Birimi tarafından desteklenen 2014-FEF/A122 nolu proje kapsamında hazırlanmıştır.

* Yrd. Doç. Dr., Bozok Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ebubekir_66@hotmail.com

intellectuals and they had a leading place. However, we have very limited knowledge about the Manas tellers as they created verbal works and did not give written works. They left such a huge mark in the memory of the Kyrgyz people that some of their verbal works in the form of story, poem and political advice were collected during the Soviet era. The traditional poet intellectuals were influential in the Kyrgyz social and political life until the end of the first quarter of the 20th century and they guided the Kyrgyz people to shape their life by relying on people's historical and cultural values. The basic duty of these poets was advisory. They guided common people with their poems and political groups with their wisdom, experience and thoughts. Thus they played an influential role in political and cultural life. Some of the poets studied in Islamic schools and madrasas and they served as envoy among beys and administrators.

Keywords: *Kyrgyz history, poet, manascy, Intellectual.*

Giriş

1917 yılından itibaren Kırgızistan'da etkili olan Bolşevik iktidarının anlaşılabilmesinde XIX. ve XX. yüzyıldaki Kırgız siyasi ve toplumsal düzenini meydana getiren özellikler büyük önem taşımaktadır. Çünkü Lenin ve Stalin'in kurucu Sovyet politikaları, sınıflar üzerinde yoğunlaşmıştır. Bolşevik siyasi ve toplumsal politikası, Çarlık döneminden kalan sınıf ve etnosların bertaraf edilmesi ve eskilerin yerine işçi, köylü ve asker adı verilen sınıfların ikame edilmesi üzerine şekillenmiştir. Bu sebeple toplumlara ayakta tutan pasioner (dürtü, harekete geçiren) şahsiyetler, Sovyet politikalarının hedefinde olmuştur. Kırgızların yönetim (siyaset), ekonomi, kültür, eğitim ve diline müdahale etmiştir. Müdahalenin meşrulaştırılma yöntemi, eskinin yok sayılması veya kapitalizm söylemi üzerine şekillenmiştir. Sovyet yönetimi, kendisinden önce Kırgız yazı dilini yok saymış, eğitimin gerici ve siyasilerin feodal – kapital nitelikler taşıdığını propaganda etmiştir. Beyleri, toplumun dışında bir erk özelliği taşıdıkları propagandası ve halkı şahsi menfaatleri için ezen statüye

yerleştirmişlerdir. Böylelikle Kırgızların siyasi, toplumsal, ekonomik ve kültürel gelişmeyi, Sovyet idaresi ile sağladıkları vurgulanmıştır.

Kırgızlarda eğitim konusunda Sovyet döneminde yapılan araştırmalar, Komünist partinin ideolojik yönlendirmeleri ile şekillenmiştir. Bu çalışmalara göre 1917 Ekim ihtilalına kadar Kırgızlarda okuryazar bulunmamakla birlikte, sadece sözlü edebiyat türlerinin varlığının kabulü ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda Sovyet yazarlarının açıklamalarından: *“İhtilala kadar Kırgızların yazma eserleri, kitapları ve dergileri yoktur. Sovyet yönetimi ile beraber bu tür işler gerçekleştirilmiştir”*¹ düşüncesi resmi görüşe örnek teşkil etmiştir. Ayrıca Sovyet dönemi çalışmalarda: *“yerli mektep ve medreselerde üstünkörü eğitim veriliyordu, belirlenmiş usulleri yoktu, hiçbir şekilde insanlara eğitim verilmemekteydi”*² düşüncesi işlenerek, Kırgızlar arasında Sovyet iktidarının medeniyet getirdiği düşüncesi yayılmaya çalışılmıştır. Bu sebeple Bolşevik kitlesel baskıları, 1917 sonrası toplumsal düzen ile açıklanmaya çalışılmıştır. Ancak bu tür görüşler yönetimin politikalarına uygun tek yönlü, Kırgız ruhi yaşamındaki Türk kültür sistemi ve İslam’ın yeri görmezden gelinip, hatta bölgedeki İslam’ın varlığını yok etmeye hizmet eden değerlendirmelerdir. Böylece yazıya dayalı eğitim sistemi değiştirildiğinde, istenilen neslin yetiştirilmesi, eğitim kurumları aracılığıyla gerçekleştirilme yoluna gidilmiştir.

Sovyet yönetiminin, Kırgız siyasi ve toplumsal geçmişini yok saymasındaki temel hedefin, Sovyet toplumu ortaya çıkarmak olduğu bilinmektedir. Yeni düzenin kurulması için eskinin tamamen ortadan kaldırılması, Sovyetlerin temel yöntemlerinden birisi olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla Bolşeviklerin bu amacının karşısına, Kırgızistan’daki 1917’den önce kurulu düzen çıkmıştır. Bu düzeni ayakta tutan iki önemli güç, Bolşeviklerin karşısında engel teşkil

¹ A. K. Kanimetov, A. E. İzmaylov, *Kulturnoe Stroitelstvo v Kirgizskoy SSR*, Frunze, 1959, s. 61.

² S. S. Daniyarov, *Stanovlenie Kirgizskoy Sovetskoy Kulturu (1917 – 1924 gg)*, Frunze, 1983, s. 10.

etmiştir. Birincisi siyasi güç olarak beyler, ikincisi Kırgız kültürünün, pratik yaşama uygulanmasında rehberlik görevinin yanı sıra, nesilden nesile aktaran aydınlardır. Bolşevikler siyasi gücü, komünizm söylemi ile şekillendirdikleri baskı ve sürgünler uygulayarak, bertaraf etme yolunu tercih etmişlerdir. Beylerin ortadan kaldırılmasıyla Kırgız halkının temsilcisi olarak, milli aydınlar ön plana çıkmışlardır. Böylece milli aydınlar, Sovyetlerin kuruluş aşaması olan 1917 – 1930 yıllarında, Kırgız siyasi ve kültürel hayatını şekillendirmişlerdir. Milli aydınların aldıkları eğitim, politik yaşamdaki yöntem, eğitim ve kültürel açıdan çağdaş düşünceye sahip şahsiyetler olduklarını göstermektedir. Ancak Sovyet yönetimi, Kırgız modern milli aydınlarını 1930 – 1938 yılları arasında hayata geçirililen kızıl terör ile ortadan kaldırmıştır. Buna göre, toparlamak gerekirse, Bolşevik baskısına maruz kalanlar, önce feodal - kapital sistem söylemiyle Kırgız beyler ve zenginler (Manaplar), sonra milliyetçi ve burjuva suçlamasıyla da siyasal ve toplumsal önderler (Aydınlar) olmuşlardır. Sovyet iktidarının ilk olarak Kırgız siyasal düzenin başında bulunan beyleri hedef almasının temel sebebi, bölgede kendi siyasal idaresini kurma ihtiyacıdır. Dolayısıyla ilk düşman ilan edilenler yerel güç sahipleri olmuşlardır. Toplumsal organizasyonu, milletin kültürel destekçisi ve omurgası olan aydınlar ise ikinci tehlike olarak görülmüş, onlar da çok geçmeden düşman ilan edilmişlerdir.

Sovyet döneminde Kırgız aydın ve siyasileri baskıya uğradıkları gibi, Sovyet iktidarından önceki Kırgız aydınlar da yok sayılmışlardır. Ancak sözlü kültüre sahip Kırgız toplumsal gelenek öğeleri, Sovyet eğitim kurumları ile yok edilememiştir. Bu sebeple, sözlü kültür sayesinde Kırgız toplum düzenini ayakta tutan ve halkın pratik yaşamdaki problemlerini çözen geleneklere karşı mücadele başarıya ulaşmamıştır. Sovyet baskıları sebebiyle XVIII – XIX. Yüzyıl Kırgız toplum önderleri Türk Dünyasınca tanınmamışlardır. Oysa, XIX. yüzyıl boyunca Kırgız toplumuna rehberlik etmiş, aydın kategorisine giren rehber kişilikler mevcuttur. Kırgız halkının başına gelen kötü veya iyi olayları, örnek ve çözüm yollarını sözleri ile göstermiş, değerlendirmişlerdir. Çalışmanın temel amacı, Sovyet döneminden önce Kırgız siyasi ve

toplumsal hayatına rehberlik etmiş şahsiyetlerin bazılarını, genel özellikleri ile tanıtmaktır.

Bu aydınlar, Sovyet unutturma siyasetine kurban edilmiş, Kırgız milli kimliğinden silinmeye çalışılmışlardır. Bu sebeple onlar hakkında bilgiler, 1991 yılından sonra ortaya çıkmaya başlamıştır. Dolayısıyla onlar hakkında bilgi kaynakları, 1991 yılından sonra sözlü edebiyat derleme çalışmalarıdır. Haklarında, halk ağzında söylenenlerin telif eserlere kaydedilenleri, çalışmanın kaynaklarını şekillendirmiştir. Yaşadığı dönemde, Ceditçiliğin etkisi ile bir eseri yayınlanmış olan Molla Kılıç dışında, yazılı kaynağı günümüze ulaşan maalesef yoktur. El yazması şeklinde ulaşanlar ise oldukça kısıtlıdır. Dolayısıyla bu aydınların genel özellikleri, aldıkları eğitim kurumlarından ziyade, topluma rehberlik etme yöntemleridir. Ne kadar İslami mektep, medrese, sufi veya manasçı eğitim ekollarına sahip olsalar da ortak özellikleri, söz ustası olmalarıdır. Söz ustalığı, Kırgız kültürel geleneğinin önde gelen öğelerinden birisi olduğu için bu aydınları, geleneksel aydınlar şeklinde adlandırmak mümkündür. Çünkü bilindiği üzere Türkistan'da XIX. yüzyılın sonlarıyla birlikte etkili olan Ceditçilik hareketinin yetiştirdiği aydınlar, yukarıda bahsi geçtiği üzere, çağdaş özelliklere sahiplerdir. Fakat modern aydınların yetişmesinde, geleneksel aydınların rolünün olduğunu da hatırlatmak faydalı olacaktır.

Geleneksel Kırgız Aydınları

Geleneksel Kırgız aydınların yaşadıkları siyasi ve toplumsal durum, onların düşünce dünyalarını etkileyen önemli bir etkidir. Ayrıca Hokand Hanlığı ve Rus Çarlığı dönemlerinin yaşandığı Kırgız toplumunun, kültürel ve ruh dünyalarının şekillenmesinde aydınlar önemli bir yere sahip olmuşlardır. XVIII – XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın ilk çeyreğini kapsayan bu dönem içerisinde, çağdaş Kırgız aydınları yetişmiştir. Dolayısıyla Bolşevik iktidarı kurulduğu sırada toplumu ayakta tutan ve dünyadaki gelişmeleri takip eden bir güç mevcuttur. Kırgızlar arasında siyasi birliğin olmayışı yerel aydın zümresinin etki alanını daraltmıştır. Siyasi belirsizliklerin ortaya çıkardığı, hayatın zor

şartları ve İslam dininin Türkistan'daki pozisyonu, bu süreci derinden etkilemiştir. XVI. Yüzyılda Türkistan'ın siyasi birliğinin parçalanması, Kırgızları önemli derecede etkilemiştir. Bu parçalanma bilindiği üzere kültürel, ekonomik ve toplumsal olarak kendini göstermiştir. Ekonomik zorluklar, halkın gelişim gücü, aydınları da derinden etkilemiştir. Ayrıca dış ve Gayr-ı Müslim bir otorite olarak Rus işgalinin ortaya çıkması, gelişme bir tarafa, buldukları durumu korumada zorluk çekmelerine sebep olmuştur.

Kırgızlar arasında dini mektep ve medreselerin yaygınlaşması Hokand Hanlığı'nın burada gücünü artırması ile doğru orantılıdır. Çünkü tarihi kaynaklara göre Kırgızların büyük çoğunluğu XVIII. yüzyıla kadar ne kafirdir ne de Müslüman.³ Hokand Hanlığı'nın bölgede güçlenmesi ile İslam, Kırgızlar arasında Özbek ve Tacik mollaları aracılığı ile güçlenmiş, cami ve mektepler de XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çoğalmaya başlamıştır.⁴ Açılan mekteplerde diğer Müslüman Türklerde olduğu gibi Kırgızlar da çocuklarını okutuyorlardı. Genellikle camilerde bulunan mekteplerde çocuklara Arapça, Farsça, Türkçe yazma ve okuma, Kur'an'dan bazı sureler öğretilip, ağırlıklı olarak dini eğitim veriliyordu.⁵ Geleneksel mektep ve medreselerin eksiklikleri olmakla birlikte, bu dönem Kırgız aydınlarının yetişmesinde ve Kırgız toplumuna yol göstermesinde, önemli bir yere sahiptir.

Kırgız geleneksel aydınları arasında söz ustaları olarak Manasçılar, ön saflarda yer almaktadırlar. Ancak bunlar eserlerini yazıya geçirmeyip, sözlü hizmet ettikleri için günümüze kendileri hakkında

³ S. M. Abramzon, *Kırgızı i İh Etnogenetiçeskie i İstoriko – Kulturnoe Svyazi*, Frunze, 1990, s. 19. Kırgızların İslamı kabul etmeleri ile ilgili detaylı bilgi için bakınız; Seyfettin Erşahin, "Kırgızların İslamlaşması Üzerine Bazı Mülahazalar" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 39 Sayı: 1, 1999, s. 393 – 438.

⁴ C. M. Malabaev, *Kırgız Mamleketinin Tarihi*, Bişkek, 1999, s. 77.

⁵ A. A. Asankanov, O. D. Osmonov, *Kırgızstandın Tarihi (En Bayırkı Doordon Azırkı Mezgilge Çeyin)*, Bişkek, 2003, s. 285.

tarihi kaynak aktaramamışlardır. Ancak Kırgız halkının benliğinde öyle yer etmişlerdir ki, Sovyet dönemi baskılarına rağmen, halk hafızasında hikaye, şiir ve siyasetname tarzında sözlü olarak günümüze ulaştırılmıştır. Kırgız geleneğinin ortaya çıkardığı söz ustası, toplum ve siyasi rehberler, mektep ve medreselerden eğitim almış ve çeşitli eserler vermiş geleneksel Kırgız aydınları arasında Kalıgul, Arstanbek, Moyut Ake, Sart Ake, Tilekmat Ake, Sadır Ake, Kıdır Ake, Molla Niyaz, Nurmolla, Molla Kılıç, Togolok Molla, Aldaş Molla, T. Talkanbaev, I. Şaybekov ve A. Cutakeev gibiler öne çıkanlardır. Geleneksel Kırgız aydınları Sovyet döneminde, halkın kültüründen silinmek amacıyla baskıya tabi tutulmuşlardır. Sovyet dönemine ulaşamayanların sözleri, eserleri yasaklanmış, ulaşanlar ise baskıya veya sürgüne maruz bırakılmışlardır. Sovyet iktidarı yıkılana kadar haklarında ilmi araştırma yapılamamıştır.

Kırgızlar arasında düşünceleri, topluma rehberlikleri ile ün kazanmış geleneksel Kırgız aydınlarının başında Kalıgul Bayuulu (1785 - 1855) gelmektedir. Issık-göl bölgesindeki Çolpon-Ata'da dünyaya gelen Kalıgul, halk arasında Şair Toktogul, Sınıkçı Tolubay olarak da bilinmektedir. İlk eğitimi köydeki Sufi Ata adlı hafızdan alarak, okuma yazmayı öğrenmiştir. Dolayısıyla Kalıgul, Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi'nin sufilik ekolüne mensuptur. Doğu edebiyatı ve tarihine hakim olduğu söylenmektedir. Kalıgul'un içinde bulunduğu uruğ beyi (manap) olan amcaoğlu Niyazbek'in himayesinde meclislere katılmış, Hokand Hanlığı ve diğer Kırgız uruğları arasında elçilik ve danışmanlık yapmıştır.⁶ Danışmanlık ve elçilik hizmetleri ile Kalıgul, XIX. yüzyılda bölgeyi derinden etkileyen ve halkı zor durumda bırakan çatışma ortamının diyaloga dönüştürülmesi için çaba harcayan bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Ruslar Almatı şehrini işgal ettiklerinde Kalıgul'un, Ruslara karşı Kırgızları birlik olmaları konusunda uyarması,⁷ onun ileri görüşlü bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Eserlerini

⁶ Samar Musaevev, *Kalıgul Bay Uulu, Kalıgul, Arstanbek, Moyut Ake, Sart Ake, Tilekmat Ake, Sadır Ake, Kıdır Ake, Biyiktik*, Bişkek, 2006, s. 3-4.

⁷ Arabaev, *Kırgız alıppesi*, Moskva, 1925, s. 4.

sözlü olarak vermiş, ancak Sovyetlerin ilk dönemlerindeki sözlü eserlerin toplanması çalışmaları sırasında Kayyum Miftakov tarafından S. Orozbekuulu'ndan dinlenerek,⁸ az bir kısmı yazıya geçirilmiştir. Ancak Sovyet dönemi boyunca gizlenmiştir.

Manaşçılık geleneği ile yetişmiş, Issık-göl bölgesinde doğan Arstanbek, (1824 - 1878) Kırgızların ünlü şair, düşünür ve komuzcularındandır. Kırgızların önde gelen uruğlarından Bugu'nun Tınımseyt uruğ beyi Buylaş Biy'in oğludur. Arstanbek'in eserleri genel itibariyle bozkır yaşamı üzerinedir. Dolayısıyla hayvancılık, bozkır yaşamında huzurun kaynakları, töre ve doğruluk üzerine anlatımları, halkın pratik yaşamında kolaylıklar sağlamıştır. Hokand ve kuzey Kırgız boyları arasında elçilik görevlerinde bulunmuş, bütün hanlığı gezerek, halka Kırgız kültür ve bozkır yaşamını anlatan şiirler okumuştur.⁹ En önemli eseri, yaşam ve toplumsal-sosyal olayları yorumladığı “*Tar Zaman*” adlı eseridir.¹⁰ Kalıgul'da olduğu gibi Arstanbek'in eserleri de Sovyet döneminde feodal düzeni temsil ettiği ve gerici olduğu suçlaması ile karşılaşmıştır.

Kırgız toplum danışmanlarından Moyut Ake (1750 - 1840) Issık-göl bölgesinde yaşamış bir Kırgız söz ustasıdır. Halkın toplumsal yaşamını ve siyasi olayları konu alan hikayeleri günümüze kadar dilden dile ulaşmıştır.¹¹ Yaşadığı dönemde söz ustalığının yanı sıra, Kırgız ve Kazak boyları arasındaki problemleri büyük bir ustalıkla çözdüğü halk arasında söylenegelmıştır.¹² Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte, elde bulunan bilgilere göre, uruğlar arasında diplomatik bir

⁸ Kırgız Bilimler Akademisi El Yazmaları Bölümü, İnf. No 108, s. 5-6.

⁹ Nazgul Begalieva, *Arstanbektin Ömrü Cana Çıgarmaçılığı*, Bişkek, 1998, s. 11.

¹⁰ B. Kebekova, “Arstanbek Buylaşuulu”, *Kalıgul, Arstanbek, Moyut Ake, Sart Ake, Tilekmat Ake, Sadır Ake, Kıdır Ake, Biyiktik*, Bişkek, 2006, s. 39 - 40.

¹¹ Akeş İmanov, “Moyut Ake Aldayaruulu”, *Kalıgul, Arstanbek, Moyut Ake, Sart Ake, Tilekmat Ake, Sadır Ake, Kıdır Ake, Biyiktik*, Bişkek, 2006, s. 158.

¹² Kaşimbek Asanbekov, *Isık-Köldün Ceti Akesi*, Karakol, 2011, s. 44.

misyon taşıdığı anlaşılmaktadır. Moyut Akenin takipçilerinden olduğu bilinen Sart Ake, (1775 – 1865) Narın’da doğmuştur. Issık-göl bölgesinde yaşayan halkın rehberi olarak, Kırgız uruğları arasında danışmanlık yapmıştır.¹³ Beyler ve halk arasında yürüttüğü rehberlik faaliyetlerinden dolayı, “akıl atası” şeklinde nama sahip olmuştur.¹⁴

Issık-göl bölgesinde yaşayan, boylar arasındaki siyasi ilişkileri şiiirleştirmesi ile geleneksel tarihçi niteliği kazanmış bir diğer Kırgız aydını, Tilekmat Ake’dir (1800 - 1863). Uruğların şecerelerini ve önemli tarihi olayların halk arasında meydana getirdiği çatışmaları siyasi, sosyal ve ekonomik olarak, tahlil eden önemli danışmanlardan birisidir. Tilekmat’ın yaşadığı dönem Kuzey Kırgızları arasındaki mücadelelerin ve Hokand Hanlığı’nın bölgeyi işgaline denk gelmektedir. Bilgeliği ve manaplar arasındaki nüfuzu sayesinde, bir taraftan Kırgız boyları arasındaki mücadeleleri yumuşatmış, diğer taraftan da Hokandlı emirler arasındaki diplomatik girişimleri ile kanlı savaşları engellemiştir.¹⁵ Bu kişiliğinin yanı sıra Tilekmat Ake, olayların sonraki nesillere aktarılmasında da anlatışlarıyla hem bir tarihçi, hem de nasihatçi olarak, Kırgız siyasi ve toplumsal hayatında önemli bir yer edinmiştir.

Tilekmat Ake’nin damadı Kızır Ake (1843 - 1926), Rusları ve yeni düzeni iyi tahlil etmiş bir kişiliğe sahiptir. Rus idaresi ile Kırgızlar arasında ilişkilerin gelişmesi, Rus kanunlarının halka aktarılması ve faydalanmalarını sağlamada önemli çalışmalar yapmıştır.¹⁶ Kurmancan Datka ile Ruslar arasında yürütülen görüşmelerde belirleyici olmuştur. Kırgız siyasal düzeni içerisinde birlik ve beraberliğin önemini liderlere

¹³ Akeş İmanov, “Sart Ake Doskuluulu”, *Kalıgul, Arstanbek, Moyut Ake, Sart Ake, Tilekmat Ake, Sadır Ake, Kızır Ake, Biyiktik, Bişkek*, 2006, s. 166. Ss. 166.

¹⁴ Asanbekov, *Isık-Köldün...*, s. 52.

¹⁵ Kudaybergen Açıkeev, “Tilekmat Cılkıydar Uulu”, *Kalıgul Bay Uulu, Kalıgul, Arstanbek, Moyut Ake, Sart Ake, Tilekmat Ake, Sadır Ake, Kızır Ake, Biyiktik, Bişkek*, 2006, s. 203.

¹⁶ Karıbayuulu, “Sadır Ake”, s. 290.

anlatarak, çatışmaların önünü almaya çalışmıştır.¹⁷ Kendisi geleneksel İslamî mektep eğitimi almış olmasına rağmen, Issık-göl bölgesinde Ruslar için açılan Rus okullarında, Kırgız çocuklarının da eğitim alması için girişimlerde bulunmuştur. Kırgız ailelerinin kafir okulu diye bu okullara çocuklarını göndermek istememelerini eleştirmiş, modern eğitimin bölgede yaygınlaşması için halkı bilinçlendirmeye çalışmıştır.¹⁸ Dönemin şartlarında başarılı da olmuştur. Çünkü daha sonra Issık-göl bölgesinden, Çarlığın son zamanlarında ve Sovyet döneminde milli Kırgız aydınlarının çıkmasına öncülük etmiştir.

Kırgızlar arasında rehberliği ile ün salmış Sadır Ake, 1821 yılında Issık-köl'de doğmuş ve bu bölgede yaşamıştır. Kırgız toplumu içerisinde uruğlara danışmanlık yaptığı gibi, Çin ile Rus Çarlığı arasında 1870 yılındaki diplomatik görüşmelerde bulunmuştur. Daha çok danışmanlığı ve bilgisi ile öne çıkan Sadır Ake, Rusların Kırgızistan'ı işgalinden sonra Kırgız töresinde ve siyasi düzeninde yapılan değişiklikleri ve ağır sonuçlarını halka anlatmaya çalışmıştır.¹⁹ 1905 yılında yine Issık-göl'de ölmüştür.²⁰

Sözlü geleneği Kırgız aydın özelliğinden, modern aydın tipine geçiş aşamasında *Cazgıç akınlar* önemli bir yere sahip olmuşlardır. Kırgızların yaşadıkları bölgelerde kurulmuş mektep ve medreselerde yetişen Kırgız aydınları arasından, söz ustalığı ile yetinmeyerek, yazılı eser verenler de çıkmıştır. XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarına denk gelen dönemde eser veren Kırgız aydınlarını tanımlamak üzere, *Cazgıç Akındar* (Yazan Şairler) şeklinde bir terim ortaya çıkmıştır.²¹ Bu terim ilk

¹⁷ Karıbayuulu, "Sadır Ake", s. 325.

¹⁸ Toktobek Bolçurov, "Kıdır Ake", *Kalıgul Bay Uulu, Kalıgul, Arstanbek, Moyut Ake, Sart Ake, Tilekmat Ake, Sadır Ake, Kıdır Ake*, Biyiktik, Bişkek, 2006, s. 289.

¹⁹ Akmat Karıbayuulu, "Sadır Ake", *Kalıgul Bay Uulu, Kalıgul, Arstanbek, Moyut Ake, Sart Ake, Tilekmat Ake, Sadır Ake, Kıdır Ake*, Biyiktik, Bişkek, 2006, s. 248.

²⁰ Karıbayuulu, "Sadır Ake", s. 237.

²¹ K. K. Koylubaev, *Cazgıç Akındarın Çıkarmaçılığı*, Karakol, 2010, s. 5.

Kırgızca yazılı eser veren Kırgız aydınları ve onların el yazması veya basılı eserlerini anlatmak için günümüz Kırgızistan araştırmacıları tarafından kullanılmaktadır. *Cazgıç Akınları*'ın çalışmaları, çağdaş Kırgız yazı dilinin ilk örnekleri olmakla birlikte, modern Kırgız yaşam ve kültürünün de temelini oluşturmaktadır. Çalışmaları ile bu aydınlar, yaşadıkları dönemin kültürel ve siyasi hayatına önemli bir ivme kazandırmışlardır. Yabancı Rusların etkisi sonucu, gündelik yaşamda yeni uygulamaların halka açıklanması ve bir bakış açısına sahip olmalarına, verdikleri eserlerle yol gösterici olmuşlardır. Özellikle de yeni düzeni hızlı bir şekilde anlayarak, halkın ayak uydurmasında azımsanamayacak bir yere sahiptirler.

Kırgız yazı dilinin şekillenmesinde, önemli bir yere sahip olan Molla Niyaz (1823 - 1896), Kırgız düşünce ve yaşamının önemli rehberlerinden birisidir. Issık-göl bölgesinin Kızıl-Bulak kışlağında dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini köy mollasından alan Molla Niyaz, daha sonra Kara Tekin ve Kaşgar'da bulunan çeşitli medreselere giderek ilmini artırmıştır. Geleneksel söz ustalığının yanı sıra, okuma yazmayı bilmesi ve doğu edebiyatlarını yakından tanınması, onu dönemin aydınlarından birisi haline getirmiştir. Geleneksel Kırgız söz ustalarının Kırgızlar arasında gezerek, tecrübe ve birikimlerini halka aktarma gelenekleri Molla Niyaz'a, Kırgızlar ve yaşamlarını yakından tanıma imkanı vermiştir. Doğu Türkistan'dan başlayarak, bütün Kırgızistan'ı gezen Molla Niyaz, eserlerini de zamanın şartlarını göz önünde bulundurmamak suretiyle, Kırgız hikayeleri, siyasi olayları ve yaşamı üzerine şekillendirmiştir. Kırgız halkının başından geçen siyasi, ekonomik ve kültürel olayları ve halkın üzerinde bıraktığı etkiyi semboller üzerinden aktarmaya çalışmıştır. Bu bağlamda Molla Niyaz Rus-Kırgız mücadelelerini *"Kamçıbek deyip, kan yutup, Kurmancan Datka yok oldu, çocuğun dahi görmesin, Alimbek Datkanın çocukları, babasından zor oldu, Albars kafir Rus'a, karşı yürüyüp kor oldu, mahpus olup asılıp, Sibirya'ya gidip, sil oldu"*²² ifadeleriyle gençlere mücadele ruhu aşılamaya çalışmıştır. Molla Niyaz'ın kaleme aldığı el

²² Moldo Niyaz, *Sanat Digarastar*, Bişkek, 1993, s. 101.

yazmaları Kırgızlar arasında çoğaltılarak, elden ele dağılmıştır. Hatta bazı mekteplerde mollalar tarafından, okuma kitabı olarak kullanıldığı söylenmektedir.

Kırgızca ilk matbu eserin yazarı Molla Kılıç Şamırkanuulu (1866 - 1917), Koçkor'da doğmuştur. Okuma yazmayı köy mollalarından öğrenen Molla Kılıç, daha sonra Usul'ü Cedit mekteplerinden aldığı eğitimle çağdaş eğitim metotlarını ve yeni eğitim sistemini yakından mülhaza etmiştir. Bu sebeple, yeni usuldeki mekteplerin Kuzey Kırgızistan'da yayılması ve Kırgız çocuklarının bu mekteplerde eğitim almaları için yoğun emek harcamıştır. Rusların bölgedeki politikalarını ve düzendeki değişimi iyi değerlendirmiştir. Bu konuda Kılıç, *"Bu Rus'a baksan, Mühendis gönderip toprakları aldı, Kısraftan doğan yeri aldı, bu Rus'a baksan suyu suya karıştırıp beğ etti"*²³ ifadeleri ile Rus başarısının temelinde teknik bilginin yattığı, Kırgız otlaklarının işgal edildiği ve getirilen göçmenlerin yönetici oldukları gerçeğini, halka anlatmaya çalışmıştır. Mekteplerdeki okuma kitabı eksikliklerini gidermek amacıyla el yazması hikayeler yazarak, bu konudaki eksikliği gidermeye çalışmıştır. Onun bu çabaları, çağdaşı aydınlar tarafından *"Molla Kılıç danışmandır, hareketlendirir söyledikleri uzaktan, şairler ile atışsa, birinci çıkar yarıştan, Aklının yüceliği, şiirinin gücü, edebiyatı, tarihi, içine alır"*²⁴ Kılıç'ın şairliği deryadır, bütün gücü ile ilim takipçisi"²⁵ ifadeleri ile övülerek, değerlendirilmiştir.

Molla Kılıç, Rus göçmenleri karşısında ne yapacağını bilmeyen Kırgız halkına, yol gösterici önemli bir rehber olmuştur. O, halkın otlaklarını elinden alan Rus göçbeleri için Kırgızları teskin etmeye çalışmış, meseleyi iyi tarafından değerlendirerek, bütün ulusların huzurunu ve birliğini öğütlemiştir. Halk arasında savaşın değil, akliselimin yolu olan,

²³ Moldo Kılıç, *Kazaldar*, Frunze, 1991, s. 102.

²⁴ A. K. Karieva, *Cazgıç – Akındar cana Kırgız Tarihi (XIX. K. – XX. K. Başı)*, Bişkek, 2011, s. 51.

²⁵ Tazabek Samançin, *Kılıç Cazuuçu Akın: XIX. Cana XX. Kılımdın Başındağı Kırgız Adabiyatının Tarihinan*, Frunze, 1948, s. 39.

birlik ve beraberliği yaygınlaştırmaya çalışmıştır. Böylece dönemin milliyetçilik akımları ile ortaya çıkacak ayrılıkların ve Rus politikalarının yıkıcı etkilerini hafifletmede öncü rol oynadığı görülmektedir. Boy farklarına bakılmaksızın bütün halinde hareket edilmesi gerektiğini, *“Ben söylüyorum çok, Kazak, Kırgız bölüklerinin, dini ortaktır, Nogay, Sart da olsa hepsi Müslüman’dır”*²⁶ sözleriyle vurgulamıştır. Molla Kılıç, zamanın şartlarına uygun olarak, vatan sevgisi ile boy esasına dayalı parçalanmış siyasi otoritenin birleştirilmesi konusunda Kırgız toplum bütünlüğünü korumaya çalışmıştır.

Molla Kılıç bir aydın kişiliği ile rehber olduğu gibi, siyasi güç sahiplerine karşı toplumu koruma görevini de üstlenmiştir. Şiirlerinde, geleneksel toplum düzeninin, halk yararına ve çağa uygun olarak yeniden düzenlenmesini, sosyal-ekonomik şartların iyileştirilmesini, idarecilerin halkı zor durumda bırakan uygulamalarını, kadınların ve çarlık memurlarının haksızlıklarını ele almıştır. *“Yöneticiler rüşvetçi, yurdu talan eden, Para dendiğinde durmayan, Yer yarılıp içine girenler, Halkı tüketti, Kırgız’ın elinde olanın, kökünü kazıdı, Sülük gibi kanını emdi, Emdi bırakmadı yağını”*²⁷ ifadeleriyle adaletsiz, baskı ve sömürüyü eleştirmiştir. Dolayısıyla Şairin düşüncelerinin şekillenmesinde, halkın toplumsal sosyal-ekonomik, siyasi ve kültürel durumunun etkili olduğu görülmektedir.

Molla Niyaz ve Molla Kılıç Kuzey Kırgızları arasında eğitim ve kültürel çalışmaları ile öne çıkarırken, Güney Kırgızlarının ilmi – dini rehberi Nurmolla (1838 – 1920) olmuştur. Nurmolla, Güney Kırgızistan’daki Calalabad şehrinde dünyaya gelmiş ve ilk eğitimini köy mollasından almıştır. Yüksek tahsilini, Namangan Molla Kırgız medresesinde devam ettirmiştir. Bölgedeki Kırgızların yerleşik hayata geçmeleri, yerleşik toplum düzeni ve dini konularda halka rehberlik etmiştir. Nurmolla Türk ve doğu edebiyatı ürünleri olan halk kıssaları, Nevai, Nizami, Firdevsi, Babür, Abay Kunanbaev, Abdullah Tukay ve İbiray Altınсарın gibi geleneksel ve modern dönem şair ve aydınlarını

²⁶ Moldo Kılıç, “Zar Zaman”, *Ala-Too*, 1989, No. 12, s. 138.

²⁷ Kılıç, “Zar Zaman”, s. 136.

yakından takip etmiştir.²⁸ Halkın tarihinden, dilinden, kültüründen beslenen aydınların halk nezdindeki yerini Nurmolla *“Tarihtir halkın geleceği, bizde çok, tarihle yoğrulmuş danışmanlar”*²⁹ ifadeleriyle özetlemektedir.

Geleneksel ve yeni usul mekteplerde eğitim alan Aldaş (Cenikeuulu) molla, Issık-göl bölgesinde doğmuş, eğitimini, burada tamamlamıştır. Köy mollasında başladığı ilk eğitimini, uzun süre okuma yazma öğrenemeyince, yeni usulde eğitim veren Mansur adlı bir molladan devam ettirmiştir. Bundan sonra, Karakol şehrinde dini ilimlerin yanı sıra, matematik, coğrafya, tarih ve Rusça gibi zamanın şartlarına cevap veren medreseye gitmiştir. Bu medresenin Kırgızistan’a gelen Tatar tüccarlar ve mollalar tarafından kurulduğu bilinmektedir.³⁰ Dolayısıyla Cazgıç akınlardan bazıları yeni usulde eğitim almış ve bu okulların yaygınlaşmasına katkıda buldukları gibi gençlerin yeni düzene uygun yetişmelerine ön ayak olmuşlardır. Böylece geleneksel aydınlar Kırgızlar arasından modern aydınların yetişmesine temel katkıyı sunmuşlardır. Aldaş Molla gibi geleneksel aydınlar Arapça ve Farsça’nın yanı sıra Rusça’yı da öğrenmişlerdir. Bu sayede Rusları daha yakından tanıma ve halkı yeni düzen ve Ruslar konusunda yönlendirmişlerdir. Aldaş Molla, *“(Ruslar), Dağ-çalılıkların arasına, köknar gibi ulu ağaçların, sık ormanların çukurlarına kadar, benden izinsiz aralama basma! kuru dalların bile, bir dalını kırıp, meraya girme diyor”*³¹ ifadeleriyle Rus idaresinin, özgür Kırgız düşüncesini sınırlandırmaya çalıştığını, Kırgızlardan alınan değerli yerlerin Rus göçmenlerine verildiğini aktarmıştır. Diğer aydınlarda olduğu gibi Aldaş Molla, Kırgız

²⁸ Nurmoldo, *Çıgarmalar*, Haz.: A. Ç. Kakeev, Bişkek, 2003, s. 232 – 233.

²⁹ Nurmoldo, *Çıgarmalar*, s. 233.

³⁰ Yana Sıtdıkova, *XIX. Yüzyılın Başından XX. Yüzyılın İlk Yıllarına Kadar Kırgızistan’daki Tatarların Sosyal Hayatı ve Kültürü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi Kırgız-Türk Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, , Bişkek 2011, s. 66.

³¹ *Togolok Moldo Aldaş Moldo*, Haz.: Abdıldacan Akmatalliev, Murat Alı Mukasov, Asel Şeyşekanova, Bişkek, 2015, s. 222.

boylarının birbirleri ile mücadele etmek yerine, bir olmaları gerektiği mesajına, “*Bugu ile Sarıbağış Savaşı*”³² adlı anlatısında geniş yer vermiştir.

Narın bölgesinde dünyaya gelen Togolok Molla (1866 - 1942), köy mollasında okuma yazmayı öğrenmiştir. Arkasından Çüy’e gitmiştir. Yaşı ilerlemiş olmasına rağmen, Çüy bölgesinde bulunan medreselere giderek zamanı anlamaya çalışmıştır. Halk ağzında bulunan ve önceki şair aydınlardan kendisine ulaşan kültürel öğeleri “*açıktan açık söz oldu, (halkım) söylemese de yurdum akıllı, tecrübeli oldu, insana baskı çok oldu, Kalıgul’un söylediği ata sözü; Kağıttan ak, akıl oldu, güçlü yurdum akıllı oldu, halka baskı çok oldu*” sözlerinde görüldüğü üzere takip ederek, el yazmasına aktarmak suretiyle akıl ve tekniğin önemini halka aktarmaya çalışmıştır. Togolok Molla’nın, “*Alimlerden yazı aldım, şair olarak adlandım, eski manasçı Tınıbek’in fatihasını (duasını) aldım*”³³ ifadelerinde geçen Tınıbek ünlü Kırgız manasçılarından. Dolayısıyla yetişmesinde, mektep ve medreselerin yanı sıra, Kırgız Manas geleneğinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Manas destanının, Kırgız etnik kültürünü anlatan başyapıt olduğu düşünüldüğünde, aydınların kaynağının Kırgız toplum ve kültürü olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç

Kırgız söz ustalarının, şairlerinin yanı sıra bölgede mektep ve medreselerin yayılması sonucu yazılı eser veren okulların gelişmesini, yeni düzeni halka aktarıp, rehberlik eden geleneksel aydınlar, Sovyet döneminden önce halkın kanaat önderleri niteliğindedirler. Halkın eğitimi meselesine önem gösteren *Cazgıç Akınlar*, mektep-medrese, yeni usul, Rusça konularına eğilmişler, dolayısıyla toplumun çağdaşlaşmasına ön ayak olmuşlardır. Ruslara, yeni düzene ve siyasete, halka faydası çerçevesinde bakmışlar, halkı ilim ve tekniğe teşvik etmişlerdir. Geleneksel aydınlar, Hokand hanlığı, Rus Çarlığı dönemlerinde siyasi, toplumsal ve ekonomik konularla ilgilenmeleri, bu

³² Aldaş Moldo, *Bugu Menen Sarıbağıştın Uruşu*, Bişkek, 1992, s. 24 – 50.

³³ Karieva, *Cazgıç – Akındar...* s. 50.

konulara çağdaş düşünce penceresinden baktıklarını açıkça göstermektedir. Halkı peşlerinden sürükleyici özellikleri, Sovyet dönemi boyunca idari baskılara maruz kalmalarına rağmen, Kırgız toplumunun benliğinde sözleri, nasihatleri ve şahsiyetleri ile yaşamalarını sağlamıştır. Sözlü gelenek ile kendilerine ulaşan kültürel birikimi, yine aynı şekilde halka rehber olmak için kullanmışlardır. Ayrıca okuryazar olanları, halkın duygu, düşünce ve tecrübelerini düzenlemiş, el yazması şeklinde de olsa kısmen yazıya aktarmışlardır.

Toplumun gelişmesi, kendi iç adli, siyasi, kültürel ve mülkiyet mevzularında düzenini sağlaması, değişen şartlara göre gerekli adımların atılması gibi konularda aydınların belirleyici oldukları bilinmektedir. Bu açıdan Sovyet öncesi Kırgız aydınlarının, Kırgız toplum yaşamını meydana getiren, bütün şart ve katmanlarda edilgen olmayıp, etken özellik taşımalarıyla belirleyici oldukları anlaşılmaktadır. Kırgız aydınlarının, toplumdan ayrı, zümre özelliği taşıyan bir sınıf gibi değil, Kırgız toplumunun bizzat kendileri oldukları açık bir şekilde görülmektedir. Kırgız geleneksel aydınlarının yetiştikleri kurumlar öncelikle Kırgız manasçılık geleneği, dinî - İslamî mektep-medreselerdir. Dolayısıyla Türk sözlü kültürünün yanı sıra, İslamî mektep ve medreseler, Kırgızların kültürel ve dini anlayışlarının şekillenmesinde yüzyıllardan beri önemli rol oynamış kurumlardır. Ekim ihtilalinden önce Kırgız toplumunda, birçok Kırgız şair, tarihçi, devlet adamı, Kırgızistan'ın sosyal, ekonomik, ilmi hayatını şekillendirecek ölçüde, milli geleneğe dayalı aydın yetişmiştir.

Kaynakça

ABRAMZON, S. M., *Kırgızı i İh Etnogenetiçeskie i İstoriko – Kulturnoe Svyazi*, Frunze, 1990.

AÇIKKEEV, Kudaybergen, “Tilekmat Cilkıydar Uulu”, *Kalıgul Bay Uulu, Kalıgul, Arstanbek, Moyut Ake, Sart Ake, Tilekmat Ake, Sadır Ake, Kızır Ake, Biyiktik*, Bişkek, 2006, Ss. 203 – 236.

ARABAEV, E., *Kırgız alıppesi*, Moskva, 1925.

- ASANBEKOV, Kaşimbek, *Isık-Köldün Ceti Akesi*, Karakol, 2011.
- ASANKANOV, A. A., O. D. Osmonov, *Kırgızstandın Tarihi (En Bayırkı Doordon Azırkı Mezgilge Çeyin)*, Bışkek, 2003.
- BEGALİEVA, Nazgul, *Arstanbektin Ömürü Cana Çıgarmaçılıgı*, Bışkek, 1998.
- BOLÇUROV, Toktobek, “Kıdır Ake”, *Kalıgul Bay Uulu, Kalıgul, Arstanbek, Moyut Ake, Sart Ake, Tilekmat Ake, Sadır Ake, Kıdır Ake, Biyiktik*, Bışkek, 2006, Ss. 289 – 325.
- DANIYAROV, S. S., *Stanovlenie Kırgızskoy Sovetskoy Kulturu (1917 – 1924 gg)*, Frunze, 1983.
- ERŞAHİN, Seyfettin, “Kırgızların İslamlaşması Üzerine Bazı Mülahazalar” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 39 Sayı: 1, 1999, s. 393 – 438.
- İMANOV, Akeş, “Moyut Ake Aldayaruulu”, *Kalıgul, Arstanbek, Moyut Ake, Sart Ake, Tilekmat Ake, Sadır Ake, Kıdır Ake, Biyiktik*, Bışkek, 2006, Ss. 158.
- _____, “Sart Ake Doskuluulu”, *Kalıgul, Arstanbek, Moyut Ake, Sart Ake, Tilekmat Ake, Sadır Ake, Kıdır Ake, Biyiktik*, Bışkek, 2006, Ss. 166.
- KANIMETOV, A. K., İzmaylov A. E., *Kulturnoe Stroitelstvo v Kırgızskoy SSR*, Frunze, 1959.
- KARIBAYUULU, Akmat, “Sadır Ake”, *Kalıgul Bay Uulu, Kalıgul, Arstanbek, Moyut Ake, Sart Ake, Tilekmat Ake, Sadır Ake, Kıdır Ake, Biyiktik*, Bışkek, 2006, Ss. 237 – 289.
- KARIEVA, A. K., *Cazgıç – Akındar cana Kırgız Tarihi (XIX. K. – XX. K. Başı)*, Bışkek, 2011.
- KEBEKOVA, B., “Arstanbek Buylaşuulu”, *Kalıgul, Arstanbek, Moyut Ake, Sart Ake, Tilekmat Ake, Sadır Ake, Kıdır Ake, Biyiktik*, Bışkek, 2006, Ss. 39 – 2.
- KILIÇ, Moldo, “Zar Zaman”, *Ala-Too*, 1989, No. 12, Ss. 138.
- _____, *Kazaldar*, Frunze, 1991.
- Kırgız Bilimler Akademisi El Yazmaları Bölümü, İnf. No 108, s. 5-6.
- KOYLUBAEV, K. K., *Cazgıç Akındardın Çıkarmaçılıgı*, Karakol, 2010.
- MALABAEV, C. M., *Kırgız Mamleketinin Tarihi*, Bışkek, 1999.

MOLDO, Aldaş, *Bugu Menen Sarıbağıştın Uruşu*, Bişkek, 1992.

MUSAEV, Samar, *Kalıgul Bay Uulu, Kalıgul, Arstanbek, Moyut Ake, Sart Ake, Tilekmat Ake, Sadır Ake, Kızır Ake, Biyiktik*, Bişkek, 2006, Ss. 3 – 6.

NIYAZ, Moldo, *Sagat Digarastar*, Bişkek, 1993.

NURMOLDO, *Çıgarmalar*, Haz.: A. Ç. Kakeev, Bişkek, 2003.

SAMANÇİN, Tazabek, *Kılıç Cazuuçu Akın: XIX. Cana XX. Kılımdın Başındağı Kırgız Adabiyatının Tarihinan*, Frunze, 1948.

SITDIKOVA, Yana, *XIX. Yüzyılın Başından XX. Yüzyılın İlk Yıllarına Kadar Kırgızistan'daki Tatarların Sosyal Hayatı ve Kültürü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi Kırgız-Türk Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, , Bişkek 2011.

Togolok Moldo Aldaş Moldo, Haz.: Abdıldacan Akmataliev, Murat Alı Mukasov, Asel Şeyşekanova, Bişkek, 2015.

